OSMANLI KURUMLARI VE MEDENİYETİ TARİHİNE DAİR YAZILAR-I

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Editörler

Alpaslan DEMİR

Samettin BAŞOL

OSMANLI KURUMLARI VE MEDENİYETİ TARİHİNE DAİR YAZILAR-I

Kömen Yayınları

Kömen Yayınları:
279

1.Baskı Aralık 2024

ISBN: 978-625-97542-3-9

Kömen Yayınları Kürkçü Mah. Rampalı Çarşı Zemin Kat
Nu: 7 Konya
eposta:komen54@hotmail.com

T.C. Kültür Bakanlığı Sertifika Nu: 42190

Baskı
Bulut Dijital
Musalla Bağları Mah. İnciköy Sk. 1/A Selçuklu / Konya
Matbaa Sertifika Nu.: 48120

İLMİYE SINIFINA GİRİŞTE YAŞANAN DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM: MÜLÂZEMET SİSTEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

(XVI. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILA)

Ferit ARI[*]

Giriş

Bu yazının konusu ilmiye mesleğinin giriş kapısı olarak nitelendirilen mülâzemet sisteminin uygulanmaya başlandığı dönemden Tanzimat Devri'ne kadar geçirdiği değişimlerdir. Osmanlı Devleti ilmiye teşkilâtına giriş için yaklaşık dört asır boyunca, terminolojide mülâzemet sistemi olarak adlandırılan bir yöntemi kullanmıştır. Çalışmanın amacı söz konusu sistemin işleyişinde yaşanan problemlerin tespiti ve devletin çözüm olarak uyguladığı değişimleri ortaya koyarak değerlendirmektir.

Osmanlı medeniyetinin karakterini yansıtan en önemli müesseselerinden birisi ilmiye teşkilâtıdır. Sınıfın fiziki yapısı, kuralları, işleyişi ve fonksiyonu zamanın ihtiyaçlarına göre klasik döneminde şekillenerek devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Osmanlı alîmlerinin mesleğe girişte tabi oldukları mülâzemet sisteminin çerçevesinin oluşması ve sonrasında sorunsuz bir biçimde işlemeye devam etmesi için devlet yüzyıllar boyunca bir çaba içerisinde olmuştur.

İlmiye teşkilâtına geçiş reayanın askerî sınıfa dâhil olabilmesinde en erişilebilir yolların başında gelmesinden dolayı mesleğin sunduğu avantajların da etkisiyle zamanla ilmiye tarikine rağbet artmıştır. Osmanlı otoriteleri mülâzemet sistemiyle, ilmiye sınıfını hem nicelik hem de nitelik bakımından kontrol altında tutmak istemiştir. Bundan dolayı yaşanan aksaklıklara zaman zaman müdahalelerde bulunarak düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Orcid: 0000-0003-3923-5731 e-posta: feritari@kayseri.edu.tr

mülâzemet usulü üzerinde yapılan değişim ve dönüşümler sistemin ortadan kalkmasına kadar sürmüştür.[1]

İlmiye sınıfına girebilmek için adaylar belirli aşamalardan geçmekteydiler. Danişmendler medrese tahsilinde *tekmil-i nüsah* denilen eğitimin ardından bütün derslerini vererek icazet almaları ve göreve (müderrislik-kadılık) tayin için öncelikle yüksek dereceli bir hocanın hizmetine girmeleri gerekmekteydi. Bundan sonra hocasına tanınan mülâzım verme kontenjanından mülâzım olurlardı. Buna ilmiye bürokrasisinde *mülâzemet sistemi* denilmiştir. Yine iki görev arası dönemde yeniden atama bekleyen âlimler için de bu terim kullanılmıştır. Arapça "lüzum" kökünden türemiş olan mülâzemet kelimesi lügat manası itibariyle bir sınıfa, heyete veya şahsa intisap edip hizmetinde bulunmak, ayrılmaz suretle ona bağlı bulunmak ve bir memuriyete geçmek maksadıyla maaşsız olarak bir daireye devam etmek gibi manalara gelmektedir.[2]

Medrese mezunlarının belirli mülâzemet yollarından istifadeyle mülâzım olarak kaydedilmeleri ve bu süreçte ilk defa mesleğe giriş için sıra beklemeleri mülâzemet sisteminin birinci kullanım alanını ifade etmekteydi. Medreselerde eğitimlerini tamamlayan danişmendlerin müderrislik veya kadılık makamına erişebilmek için öncelikle Rumeli kadıaskerinin tuttuğu mülâzım defterine kaydolmaları gerekmekteydi. Bunun için ise danişmendin, mülâzım verme yetkisi bulunan bir âlimin mudiliğinde bulunması ve hocasının talebiyle kadıaskere sunulması lazımdı. Rumeli kadıaskeri önerilen muidleri, önceleri sadrazamın daha sonraki dönemlerde ise şeyhülislâmın işareti ve padişahın buyurmasıyla

---

[1] Harun Yılmaz, "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli ve Yunus Kaymaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 327-328. "Tekmil" ve "nüsah" sözcükleri bir terkip olarak olarak talebelerin medresede okuması şart olan bütün derslerin takip ederek bitirme sürecini ifade etmek için kullanılmıştır. Bk. Şemsettin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317, s. 431, 1458.

[2] Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s. 1399.

"mülâzım" sıfatıyla deftere kaydetmekteydi. Mülâzım olanlar belirli sürelerde bekledikten sonra ise ilk defa müderrisliğe veya kadılığa atanmaktaydılar.[3] Mülâzemet sürecinden birinci derece Rumeli kadıaskerleri sorumluydu ki mülâzım kayıtlarının tutulması XVI. yüzyıl ortalarından itibaren onların salahiyetleri arasındaydı.[4]

Mülâzemet teriminin ikinci kullanım alanı ise ulemânın muayyen bir süre bulunduğu müderrislik veya kadılık vazifesinin sonunda yeniden atanmak için beklediği dönemi ifade eder.[5] Kadı ve müderrisler müddet-i örfiyye denilen görev sürelerinin sona ermesiyle mâzul durumuna düşerlerdi. Âlimlerin mâzuliyet döneminde payitahtta bağlı bulundukları kadıaskerliğin divanlarına katılmasına mülâzemet-i müstemirre veya istimrar dönemi denilmekteydi. Vazifesi sona eren ilmiye mensubu, imparatorluğun hangi coğrafyasında görev almak istediğine bağlı olarak Anadolu veya Rumeli kadıaskerlerinin belirli günlerde toplanan meclislerine devam ederdi. Yeniden bir vazife için beklediği bu dönem için de mülâzemet terimi kullanılmıştır.[6]

---

[3] XVI. yüzyılda mülâzımlar mülâzemet dönemlerinin ardından müderrisliğe geçmeden kadılığa tayin olabilmekteydiler. Bu durum kadılar ile münhal mansıp arasındaki arz-talep dengesinin bozulmasıyla giderek azalmış ve XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise tamamen ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla ilk defa kadı olacak bir âlimin mutlaka müderrislikten gelmesi gerekmekteydi. Bk. Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK., Ankara 2014, s. 243; Levent Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 104; Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 106.

[4] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 45.

[5] Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2021, s. 4.

[6] Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 28-29; İsmail Gündoğdu, *The Ottoman Ulemâ Group And State of Practicing "Kazâ" Authority During The 18th Century*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ (Ortadoğu Teknik Üniversitesi) Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 108; İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, s. 365; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C. LXI, S. 232, s. 641-642;

Mülâzemet sistemi konusunda yapılan çalışmaları genel itibariyle ikiye ayırmak mümkündür. İlki sistemin ne olduğuna yönelik ortaya konulan eserlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalcık ve Mehmet İpşirli hocaların bu alandaki eserleri sistemin genel bir çerçevesini çizen mühim kaynaklardır.[7] Konuyla alakalı lisansüstü düzeyinde yapılan tezler ise mülâzemet sistemini sınırlandırılmış bir dönem içerisinde incelemişlerdir.[8]

Bu çalışmanın söz edilen araştırmalardan farkı mülâzemet sisteminin başından sonuna kadar geçen süreçte değişim ve dönüşümünü bir bütün olarak takip etmesidir. Ulemânın kariyer biyografilerinin kaydedildiği arşiv defterleri ve konuyla ilgili araştırma eserleri çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır.

Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Nr. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Basımevi, İstanbul 1983, s. 221-231; Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 365.

[7] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 45-53; Halil İnalcık, "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı ve Selim Aslantaş, Ankara 2007, s. 127-132; İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", s. 221-231; Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 31, Ankara 2020, s. 536-537.

[8] Belli başlı bazı çalışmalar şunlardır: Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 27-97; Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Mülâzım Ruznamçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri*, TTK. Yay., Ankara 2020, s. 1-33; Esra Evsen, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 59-74; Gündoğdu, *The Ottoman Ulemâ Group And State of Practicing "Kazâ" Authority During The 18th Century*, s. 108; Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Mülâzemet Sistemi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. XLIX, İstanbul 2017, s. 89-93; Sümeyyenur Köçek Usluer, *1020 Tarihli 009 Numaralı Rumeli-Ruznâmçe 28 Numaralı Defteri Çevirisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 14-23; Yunus Kırmaci, *Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2020, s. 52-130.

1. Mülâzemetin Kurumsallaşma Devri: XVI. Yüzyıl

XV. yüzyılın ortalarından itibaren yeni fetihlerle beraber devletin topraklarının genişlemesiyle, ilmiye mansıplarının sayısı ve buna bağlı olarak mansıba talip olanların oranı gittikçe artmaktaydı. İlmiye sınıfına mensup olmanın sağladığı avantajlar dolayısıyla, birçok kişinin hayali söz konusu sınıfa dâhil olabilmekti.[9]

Mülâzemet sisteminin ortaya çıkışından evvel medrese mezunları genellikle beklemeksizin göreve atanabilmekteydiler. Danişmendler ilmiye tarikine giriş için eğitimlerinin ardından mülâzım verme yetkisine sahip yüksek dereceli bir hocaya intisap etmekte ve onun muidliğini yaptıktan sonra çeşitli yöntemlerle mülâzım olarak sisteme girebilmekteydiler. Ancak zamanla taliplerin oranı ile münhal kadroların sayısı arasındaki denge bozulmaya başlamıştır. Artan talebe karşın mesleği sayıca kontrol altında tutmak ve taliplerin âdil bir şekilde göreve başlamalarını sağlamak amacıyla mesleğe giriş yöntemleri gözden geçirilmiş ve bazı köklü sayılabilecek değişimler yapılmıştır. Esasen ilmiye alanında kurumsallaşma Fatih devrinde meydana gelmiştir. XVI. yüzyıl Kanûnî devri ise müesseselerin kurumsallaşmasını önemli ölçüde tamamlandığı ve olgunlaştırıldığı bir devir olması hasebiyle, ilmiye teşkilâtında da özellikle mesleğe giriş yolunun yeniden düzenlendiği bir dönem olmuştur. Bu dönem mülâzemet sistemine, sonradan teamül haline gelecek, yeni kuralların getirilmesi ve sistemin olgunlaştırılması açısından mühim bir devirdir. [10]

Mülâzemet sisteminin tam olarak ne zaman başladığıyla ilgili bilgiler kaynakların eksikliğinden dolayı yetersiz kalsa da, "yeni mülâzım" teriminin Fatih kanûnnâmesinde geçmiş olması mülâzemetin varlığının XV. yüzyılda mevcudiyetine bir delil ola-

---

[9] İnalcık, "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", s. 122.

[10] Yılmaz, "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri", s. 332-333; Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten*, S. 283, C. LXXVIII, Aralık 2014, s. 956.

rak değerlendirilmektedir.[11] Mesleğe giriş usulüyle ilgili mevcut kaynaklara baktığımızda çıkartılan kanûnnâmeler göstermektedir ki, en belirgin reform hamleleri Kanûnî Sultan Süleyman devrinde olmuştur. Kanûnî, ilmiye sistemine girişte yaşanan haksızlıklardan dolayı artan şikâyetler üzerine kurallara aykırı bir şekilde silke girişlerin engellenmesini istemiştir. Bu doğrultuda mülâzemet sistemini düzenlemek amacıyla Rumeli kadıaskerliğinde bulunan Ebussuud Efendi'yi 944 (1537-38) tarihli bir fermanla görevlendirmiştir.[12]

Ebussuud Efendi'nin Rumeli kadıaskerliği görevi sürecinde (1537-1545) ilmiye düzenlemeleri açısından oldukça önemli adımlar atılmıştır. Kanûnnâmelerle konulan esaslar neticesinde mülâzemet sistemi yeniden gözden geçirilerek olgunlaştırılmıştır. Söz konusu tarihe kadar talebeler bir şekilde yolunu bularak ilmiye tarikine girebilmekteydiler. Mesleğe girişte denetimin sağlanması için mülâzımlara has müstakil bir ruznâmçe defteri tutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca ulemânın konumuna göre verebileceği mülâzım sayılarında düzenlemeye gidilmiştir. Bunun yanı sıra II. Bayezid dönemi ruznâmçelerinde de görülen nevbet usulü Ebussuud Efendi'nin ilmiye düzenlemeleri ile yedi senede bir olarak düzenlenmiştir. Söz konusu dönemde ilmiyeye giriş mülâzemet yolu olarak adlandırılmıştır. Mülâzım olma yolları ya da kadroları XVI. yüzyılda klasik şeklini almıştır.

Bu dönemde danişmendlerin mülâzım oldukları kadrolar incelendiğinde bunların teşrif, iâdeden, fetva eminliği, tezkirecilik,

---

[11] *Fatih Sultan Mehmed, Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2013, s. 11; Abdurrahman Atçıl ve Ercan Alan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulemâ Defterleri*, TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) Yay., Ankara 2018, s. 17; Mülâzemet defterleri üzerinde önemli çalışmalar yapan Ercan Alan en eski mülâzemet defterinin II. Bayezid devrine ait olduğunu ortaya koymuştur. Mülâzemetin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili tartışmalar için bk. Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Mülâzemet Sistemi", s. 89-93.

[12] Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 33; Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", s. 958-959.

şefaat/iltimas, müstakillen, nevbet ve ulemânın vefat etmesi ile geriye kalan muidlerinin mülâzım verme yolu olan mevtadan mülâzım verme yollarının kullanıldığını görmekteyiz. Yapılan düzenlemelerle mevâli artık devletin belirlediği kontenjanlardan mülâzım verebilecektir. Böylece mesleğe girişler bir dereceye kadar kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Esasında söz konusu kadrolardan bazıları XVI. yüzyıl başlarında kullanılan yollardır. Burada ise hem kadro çeşidi artırılmış hem de bazı kadrolar ile mesleğe girişe sınırlandırma getirilmiştir. Zira nevbet yöntemi ile alımların muayyen bir süreye bağlanması buna bir delil sayılabilir. Zaten Kanûnî'ye gelen şikâyetler de mesleğe türlü yollardan kimselerin fazlasıyla dâhil oldukları ve asıl girmesi gerekenlerin daha fazla süre beklemek zorunda olduklarıyla ilgiliydi.[13]

Ebussuud Efendi döneminde mülâzemet sisteminde yapılan düzenlemelerden önce ve sonrasındaki mülâzım kayıtları incelendiğinde birtakım farklılıkları görebilmek mümkündür. Bunun için elimizdeki ilk mülâzım kayıtları olan II. Bayezid devrine ait defterdeki mülâzım kayıtları ile yüzyıl sonlarında kaydedilen mülâzımlar kıyaslandığında sistemin bir düzene girdiği söylenebilir. Osmanlı Arşivi'nde *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi* fonunda yer alan 5605 numaralı en eski defter 906-911 (1501 1506) tarihlidir.[14] Ercan Alan'ın tahlil ettiği defterin muhtevasına bakıldığında defterde üç grup mülazım kaydına rastlanmaktadır. Bunlar yeni mülâ-

---

[13] İpşirli, kadıaskerlerden (hem mâzul hem de görevde) onar mülâzım alınmaya başlanmasının bu dönemde olduğunu belirmiştir. Ancak yüzyılın başında II. Bayezid devrinde tutulan ruznâmçe kayıtları incelendiğinde Molla Fenârî'nin torunu sadreyn görevlerinde bulunan Alâeddin Fenârî'den geriye kalan danişmendler ve Rumeli Kadıaskeri Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin muidlerinin mülâzım olarak alındığını görmekteyiz. Mülâzım olanlardan birisi Molla Fenâri'nin torunu, diğer Ebussuud Efendi'den ders almış olmaları ulemâ kökenli mülâzımların ayrıcalığı olarak değerlendirilebilir. İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, s. 366; *TSMA*, 5605/1, s. 4-5, ; Atçıl ve Ercan Alan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulemâ Defterleri*, s. 23, 35-49; Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 36, 42-43; Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", s. 961.

[14] Defter Ercan Alan tarafından tahlil edilmiştir. Ayrıntılar için 10 numaralı dipnota bakınız.

zımlar, Rumeli'de ve Anadolu'da görev yapan ve daha sonra İstanbul'da mâzul bulunan mülâzımlar, yine Rumeli ve Anadolu kazâlarında kadılık vazifelerinin ardından İstanbul'a gelenler mülâzımlardır.[15]

[15] Defterde dikkat çeken en önemli hususlardan birisi ulemânın mesleki hareketleriyle ilgili kayıtların tek bir defterde kaydedilmiş olması ve henüz kadıaskerler arasında söz konusu kayıtların bölüştürülmemesidir. Mülâzımlarla ilgili bürokratik işlemler Kanûnî devrinde Rumeli kadıaskerliği uhdesine bırakılmış ve ilmiye zümresine dâhil olanların atama-tayin-terfi işlemleri kadıaskerler arasında tasnif edilmiştir.

Defterde Yapılan Tasnif	Mülâzım Sayısı
Vefat eden 8 ulemânın geriye kalan muidlerinden mülâzemete kabul edilenler	66 kişi
Müderrislerin bulundukları medreseden başka bir medreseye geçişten dolayı geriye kalan muidlerinden mülâzım olanlar	34 kişi
Rumeli Kadıaskeri Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin verdiği mülâzımlar	2 kişi.
Molla Fenârî'nin torunu Sadreyn görevlerinden bulunan merhum Alâeddin Fenârî'den geriye kalan danişmendler	2 kişi.
İltimas ile mülâzemete kabul edilenler.	29 kişi.
Rumeli medreselerinden birinde görevleri bitip yeniden atama için İstanbul'a gelen müderrisler.	4 müderris.
Anadolu medreselerinden birinde görevleri bitip yeniden atama için İstanbul'a gelen müderrisler.	31 müderris.
Acem ve müteaccim[16]	10 kişi

Tablo 1: Defterde Kayıtlı Mülâzım ve Müderrisler[17]

[16] Osmanlılar "acem" terimini bugünkü İran sınırları olmak üzere Farsçanın hâkim olduğu geniş coğrafyaya karşılık olarak kullanmışlardır. Bk. Ali Arslan, "Osmanlılar'da Coğrafî Terim Olarak Acem Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV.–XVII. Yüzyıllar)", *OTAM* (*Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. VIII, Ankara 1999, s.83-87; "müteaccim" terimi ise ilim yolunda seyahat eden ve eğitimlerinin ardından İstanbul'a gelen âlimler için kullanılmıştır. Bk. Abdurrahman Atçıl, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasisi ve Ulema", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 36, İstanbul 2017, s. 11.

Tablodaki bilgiler sonraki dönemlerle kıyaslandığında yüzyılın başlarında mülâzımların kayıt sisteminde bir düzenin henüz oluşmadığını söylemek mümkündür. XVI. yüzyıl başlarında mülâzemet işlemlerinin takibi ve kaydıyla ilgili bürokratik işleyiş henüz kesin olarak kadıaskerlikler arasında bir ayrışmaya gidilmemiş olmasından dolayı klasik karakterinden uzaktır. Sonrasında söz konusu görev Rumeli kadıakserliği uhdesine verilmiştir.[18]

Anadolu medreselerinden 1501-1505 tarihleri arasında mâzul olan 31 müderris mülâzemet için İstanbul'a gelmiş ve defetere "Anadolu medreselerinde ma'zûl olub hâliya bunda mülâzemette olan bunlardır" notuyla kaydedilmişlerdir.[19]

Yüzyılın sonlarında 1599-1608 tarihli Rumeli kadıaskerleri Hocazâde Mehmed Çelebi Efendi ve Hocazâde Esad Efendi'nin tuttuğu ruznamçenin muhtevasına baktığımızda ise defterin tamamen mülâzım kayıtlarına ayrıldığını görmekteyiz. Bu ise XVI. yüzyılın başlarındaki kayıtlarda yaşanan dağınıklığın giderildiği ve artık mülâzım kayıtlarıyla ilgili bürokratik vazifenin tamamen Rumeli sadaretine bırakıldığını göstermektedir.[20]

Devlet, mülâzemetle ilgili kayıt sisteminin yanı sıra mesleğe dâhil olanların kontrolüne yönelik olarak da bazı adımlar atmıştır. Mülâzım sayılarının hızlı artışı karşısında Osmanlı Devleti yüzyılın sonlarında çıkarttığı 1598 tarihli ilmiye kanûnnâmesiyle bu artışın önüne geçmeye çalışmıştır. Kanûnnâmeden evvel vefat eden ulemadan alınan mülâzımların oranı diğer tüm mülâzım olma yollarının toplamının neredeyse yarısına kadar ulaşmıştı (%48,05). Kanûnnâmeyi takip eden yıllarda ise vefat yoluyla alınan mülâzımların oranı %25,8'e kadar düşmüştür.[21]

---

[17] *BOA. TS.,MA.,d.*, 5605, s. 4-5.
[18] Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 36-86.
[19] *BOA. TS.,MA.,d.*, 5605, s. 4-5.
[20] *MA., RKR*., 187-7, s.1-24.
[21] Ebru Caymaz, *İlmiye Teşkilatında Ayrıcalıklı Bir Kurum Olarak Payeli Tayinlerin Sürdürülmesine Yönelik Tarihsel Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 67

Yine hâlihazırda bir meslek sahibiyken ilmiyeye girmeye çalışanlara izin verilmemesi gerektiği belirtilirken bunlardan ilim ehli olanların mevâlî hizmetinde imtihandan geçirilmeleri ve mülâzemet usulüne uygun biçimde mülâzım olmaları gerektiği vurgulanmıştır.[22] Dolayısıyla mesleğe girişlerin yapılan düzenlemelerle kontrol altında tutulmasına önem verilmiştir. Ancak merkezin getirdiği kurallara rağmen istenilen düzen bir türlü yerleştirilememiştir. Örneğin 1008 (1699) tarihinde Anadolu kadıaskeri Mehmed Efendi gönderdiği bir arzuhalde Evren oğlu Hasan Efendi'nin 6 sene mülâzemette bulunması ferman olmuş iken 2 yıl 2 ay geçtikten sonra kendisine Ayasuluğ'dan ifrâz olan Akçaşehir kazâsının tevcih edildiğini bildirmiş ve kanunnânmelerle çizilen kurallara uyulması gerektiği vurgulanmıştır.[23] Bu tür şikâyetler yüzyılın sonlarına kadar devam etmesine karşın, çıkartılan fermanlarla mülâzemet sistemi üzerindeki denetim sağlanmaya çalışmıştır.

2. Değişim ve Dönüşüm Çağına Doğru Sistemin İşleyişinde Görülen Problemler ve Çözüm Arayışları (XVII.-XVIII. Yüzyıl)

XVI. asırda mülâzemet sistemine getirilen kurallar sonraki dönemlerde temayül haline gelmiş ve bunların bozulmamasına dikkat edilmiştir. Fakat sonraki yüzyıllarda zamanla türlü usulsüzlükler meydana gelmesiyle birlikte peyderpey çıkarılan kanunnâmeler ve hatt-ı hümâyunlar ile sorumlular uyarılıp men edilerek sistem bir şekilde kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Mülâzemet sistemiyle alakalı sıkıntılar baş gösterdiğinde kalem ehli kimseler şikâyetlerini dile getirmekten çekinmemişlerdir. XVII. yüzyıl başlarında *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis* adlı eserini bitirip padişaha sunan Gelibolulu Mustafa Âlî, müesseselerde yaşanan bozuklukları tenkit ettiği bölümde, aslen ilmiyeden olmayan kimselerin bir şekilde mülâzım olarak ilmiye tarikine dâhil edilmelerini sert bir şekilde eleştirmiştir. Âlî'ye göre ulemâ

---

[22] Yasemin Beyazıt, "İcazetnâme ve Mansıb Peşinde: "Huzurda İmtihan Olmak"", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, I. Kısım, Ankara 2024, s. 98.

[23] *BOA. TS.MA.e.,* 881-83, H. 13 Cemaziyelâhir 1008 (31 Aralık 1599).

ve sarayda hocalık yapan veya askerî zümrenin evlatları imtiyazlı statüsü ile mülâzım olmaktaydılar.[24] Yine başka bir eserinde ilmiye teşkilâtıyla ilgili eleştirilerde bulunarak mülâzemet yolunun bozulduğunu iddia etmiştir.[25]

XVII. yüzyıl müelliflerinden Koçi Bey'in risâlesi tahlil edildiğinde yine mülâzemet usulünde, dolayısıyla ilmiye mesleğine girişte ciddi anlamda problemlerin yaşandığı dikkat çekmektedir. Koçi Bey'e göre devrin kadıaskerlerinin ehil olmayanlara mülâzemet verdikleri bunlar arasında subaşı, voyvoda ve kâtip takımından kimselerin rüşvetle mülâzım olarak sisteme dâhil olduklarını ve bundan dolayı mesleğe girenlerin sayısının aşırı olarak kalabalıklaştığı belirtmektedir.[26]

Hakikatten XVII. yüzyıl ortalarında ilmiyede istihdam edilenlerin sayısı mansıpların sayısına oranla ciddi bir artış göstermiştir. Nitekim yapılan atamalar incelendiğinde özellikle kadılıkların artık sıklıkla muvakkaten tayin[27] usulüyle yapıldığını görmek

---

[24] Mustafa Âlî'nin mevki beklentisi yüzünde bazı hususlarda mübalağalı bir tavır takındığı eleştirisi yapılmaktadır. Bk. Esra Keskinkılıç Akdaş, *Gelibolulu Mustafa Âlî Teşrifatname*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. xx, xxıv, 324; *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Meva'ıdü'n-Nefais Fi Kavâ'idi'l-Mecâlis*, Yay. Haz. Prof. Dr. Mehmet Şeker, TTK. Yay., Ankara 1997, s. 313-315.

[25] *Mülâzemetler bile yolunca yordamınca verilmeyip satılmaya başlandığından, subaşı kâtiplerinden ve avamdan çoğu, on bin akçe ile mülâzım, kısa bir zaman sonra da müderris ve kadı olmuş; ilim meydanı cehaletle dolmuştu… Eğer mollalar, mülâzemet satmazlar ve her biri mülâzemetini hak sahiplerine bırakırlar ise ilim yolu kısa sürede düzelir ve yetenekli olan, olmayana galip gelir.* Bk. Akdaş, *Gelibolulu Mustafa Âlî Teşrifatname*, s. 207.

[26] *Koçi Bey Risalesi*, Yayına Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2011, s. 45, 46, 155-156.

[27] Atama bekleyen mazûl durumunda bir kadı tayin olacağı kazânın önce sıralamasına girer ve sırası geldiğinde bilfiil vazifeye başlardı. Kaynaklarda bu husus *tevkit ile tevcih* veya *muvakkaten atama* olarak geçmektedir. Bunun sebebi kazâ sayıları ile kadı adayları sayısı arasındaki makasın giderek açılmasıydı. Bk. Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, s. 111-115. (Zikredilen doktora tezi 2022 yılında "Kazasker Rûznâmçelerine Göre Osmanlı İlmiye Teşkilatında Rumeli Kazala-

mümkündür. Bu durum sonraki yüzyılda artarak devam edecektir. Bu sebeple merkezi yönetimi en çok endişelendiren ve uğraştıran nokta ilmiye tarikinin giriş kapısı olan mülâzemet sisteminde arz-talep dengesinin sağlanmasıydı.[28]

Mülâzemet sistemiyle ilgili yapılan şikâyetlere çözüm bulunması amacıyla IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'in saltanat dönemlerinde sırasıyla 1636, 1643 ve 1658 yıllarında peş peşe kanunnâmeler çıkartılmıştır.[29] Kanunnâmelerde mülâzım ve danişmendlerin ahvallerinin düzene konulması gerektiği, ilim tahsil etmek isteyen bir danişmendin mümeyyizin önünde imtihan olduktan ve ondan bir tezkire aldıktan sonra müderrislerin onu danişmendliğe kabul etmesi gerektiği önemle vurgulanmıştır.[30]

Özellikle IV. Mehmed döneminde Rumeli Kadıaskeri Abdülkerim Mehmed Efendi'ye gönderilen H. 1068/1658 tarihli ferman mesleğe girişte ne tür yollardan mülâzım alınacağı açıkça ifade edilmiştir:

> *"...İmdi şeyhülislâm olanlardan yedi fetvâ teşrîfi ve ba'de altı ayda bir emânet-i fetvâ ve Sultân Bâyezîd Medresesi'nden altı ayda bir mu'îd yazılub yılda ancak dört mülâzımı alına ve bi'l-*

---

rı ve Kadıları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)" başlığıyla Paradigma Akademi yayınları tarafından kitap olarak yayımlanmıştır).

[28] *Kanunda belirtilenden fazla mülâzım yazılmasın; hak edenlerden başkası alınmasın ve âlim ile câhil bir görülmesin; işte o zaman Allah'ın lütfuyla tez zamanda hepsi düzene girer.* Bk. Bk. Akdaş, *Gelibolulu Mustafa Âlî Teşrifatname*, s. 208; Yasemin Beyazıt, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumunda İstihdam Sorunu", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, 2010, s. 52; Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, s. 88.

[29] Cihan Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 64-73.

[30] "*…tezkire olmayınca müzlâzemete kaydolunmaya...*" bk. *NOK., RKR.*, 5193/6, vr. 1b; İsmail Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 407-410; Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, s. 287.

fi'l kadı asker olanların ancak dört teşrîfî ve altı ayda bir tezkirecilik içün mülâzım alına ve Mekke ve Medîne ve Kudüs kadısı olanlardan teşrîfen ancak dörder mülâzım alınub ziyâde yazılmaya ve medreselerden ancak mûsıla-i sahndan bir ve sahndan bir ve mûsıla-i Süleymâniye'den bir mülâzım alınub min ba'd bunlardan mâ'adâ pâyelerden ve ordu ve çayır hizmetlerinden ve mevtâdan asla mülâzım yazılmayub bu emr-i şerîfim vârid olduğu târîhden sonra vâki' olan mevâddan yazılub mukaddem olan teşrîfât ve iâdelerden mülâzım yazılmaya ve mülâzım yazıldıkda istihkâkı yoklanub müstahak olmayan yazılmayub okuyub müstahak olduğu zâhir olub yazıldıkdan sonra şeyhülislâmıma gönderilüb ol dahi bir defter tutub kayd eyleye ve mülâzım yazıldıkdan sonra kâmil bir sene mürûr itmeden mülâzemet tezkeresi virilmeye ve medreselerde dahi takayyüd olunub okumadan medrese virilmeyüb ve 40 akçe medrese şeyhülislâm ile söyleşmeden virilmemek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki: Hükm-i şerîfim vârid olduğu târîhden sonra tasrîh olunduğu mikdâr vâki' olan mevâddan yazub min ba'd mukaddem olan teşrîfât ve iâdelerden ve mevtâ ve ordu ve çayır hizmetlerinden mülâzım yazılmayub ve izn-i hümâyûnum sâdır olan mevâddan dahi tasrîh olunandan ziyâde yazmayasın ve mülâzım yazduğunda okudub müstahak olanı yazub müstahak olmayanı yazmayasın ve istihkâkı zâhir olub yazduğundan sonra şeyhülislâma gönderesin ki ol dahi bir defter tutub kayd eyleye ve yazduğun mülâzımlara bir sene tamâm olmadan mülâzemet tezkeresin virmeyüb ve medreseleri dahi okudub istihkâkı zâhir olmadıkça tevcîh eylemeyüb .... Şöyle ki bundan

sonra rüşvet ile ya şefâ'at ile yahûd müstakilen mülâzemete kayd olundu diyu bu emr-i şerîfime muhâlif mülâzım alınduğu mesmû'-i hümâyûnum ola…"[31]

Koçi Bey'in bahsettiği mülâzım sayılarındaki artışın önünü almak için şeyhülislâmlara mülâzım vermede tanınan *müstakillen* kontenjanından sisteme dâhil edilecek kişilerin dikkatli bir şekilde seçilmesi, rüşvet ve şefaat ile mülâzım alınmasının engellenmesi istenilmiştir. 1636 ve 1643 tarihli kanûnnâmelerde müstakillen mülâzemet yolunun kanun-ı kadim bir yöntem olduğu ve buradan mülâzım verilecek olanların ehil şahıslardan olmasına özen gösterilmesi, aksi durumda müstakillen yolun kullanılmaması emredilmiştir.[32] Bu madde müstakillen mülâzım yolunun yasaklandığı veya ortadan kaldırıldığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak kanûnnâmeyi takip eden yıllarda yaklaşık sekiz sene geçtikten sonra müstakillen yöntemle şeyhülislâmların mülâzım vermeye devam ettiklerini görmekteyiz.[33]

XVII. yüzyılda ilmiyedeki niteliği artırmaya yönelik olarak da adımlar atılmıştır. Buna göre danişmendlerin mülâzım alınırken intisap ettiği hocasının önerisi yeterli görülmeyip imtihan edilmeleri istenilmiştir. Bundan dolayı yüzyılın ortalarında imtihan ile alımlara sıklıkla rastlamak mümkündür. Bunun bir sebebi niteliği artırmak olsa da temelde yatan ise aslında usulsüz alımlarla ilgili

---

[31] *…Şöyle ki bundan sonra rüşvet ile ya şefâ'at ile yahûd müstakilen mülâzemete kayd olundu diyu bu emr-i şerîfime muhâlif mülâzım alınduğu mesmû'-i hümâyûnum ola…* Bk. Alan, *Kadıaskerlik Ruznâmçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, s. 303-304; MA., RKR., 190/13, s. 66-67.

[32] Alan, *Kadıaskerlik Ruznâmçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, s. 303-306; Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten*, S. 267, C. LXXIII, Ağustos 2009, s. 434; Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, s. 52-53.

[33] Bk. Cihan Kılıç, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket (Anadolu Kadıaskerliği Örneği)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 58.

çokça şikâyetlerin yapılmasıydı.[34] Fakat âlimlerin mesleki ilerleyişleri takip edildiğinde imtihansız olarak tarike girenlerin çoğunlukta olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yanı sıra kanûnnâmelerden sonra mülâzemetin himaye ve şefaat gibi yollarla elde edilmeye devam edildiği kaynaklara yansımıştır. Dolaylısıyla yasaklamalara rağmen ilmiye bürokrasisinin mutat usullerinin dışında ilmiyeye girişlerin devam ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin menfi bir şöhrete sahip şeyhülislâmlardan Feyzullah Efendi'nin mesleki kariyeri takip edildiğinde 1669'da IV. Mehmed'in kendisini fermanla mülâzemete dâhil ettiğini görmekteyiz. Muhtemelen oğlu Mustafa'nın (II.) hocalığı ve Vanî Mehmed Efendi'nin damadı olması bunda etkili olmuştur.[35]

Mülâzımların kaydedildikleri kontenjanların türleri XVI. yüzyıl ile mukayese edildiğinde şefaat ile mülâzım alımlarının bu dönemde aktif bir yöntem olmadığı görülmektedir. Muhtemelen mülâzım sayılarının bir dengede tutulması gözetildiğinden dolayı şefaat ve diğer bazı yolların XVII. yüzyılda daha az kullanılmıştır.[36]

XVII. yüzyılda diğer yüzyıla kıyasla mülâzımların kayıt özelliklerinde bazı değişimler dikkat çekmektedir. Örneğin önceki dönemde mülâzımlarla ilgili bilgiler arasında mülâzımın ve babasının adı, elkâbı, memleketi, hocası, hangi medresede muîd olduğu gibi kalıplaşmış bilgiler yer alırken bu dönemde tutulan bazı ruznâmçelerde ise mülâzımların tafsilatlı bir kariyer porteleri çizilmeye çalışılmıştır. Deftere geçirilen mülâzımla ilgili olarak mülâzımın tanıdıkları, sülalesi ve fiziki özellikleri gibi detaylar verilmiş olma-

---

[34] Beyazıt, "İcazetnâme ve Mansıb Peşinde: "Huzurda İmtihan Olmak"", s. 118; Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 78-79.

[35] Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Vanî Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 28, Ankara 2003, s. 458-459; Mehmet Serhan Tayşi, "Seyyid Feyzullah Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 12, İstanbul 1995, s. 527-528.

[36] Bu dönemde çıkartılan ilmiye kanûnnâmelerinin öncesi ve sonrasında kaydedilen mülâzımları inceleyen Cengiz'in tezi bu anlamda gayet faydalı bir çalışma olmuştur. Bk. Cengiz, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, s. 30-80.

sı ilginçtir.[37] Mülâzımların eşkâlinin kaydedilmesinin temel sebebi mesleğe türlü sahtekârlıklarla girmeye çalışanların tespit edilmesine yönelik olarak değerlendirilebilir. Diğer bir gerekçe mülâzemet konusunda herhangi soruşturma veya bir şüphe meydana gelmesi halinde bunun ispatının kolaylıkla yapılabilmesiydi. Örneğin Rumeli kadıaskeri Hocazâde Aziz Efendi'nin ruznâmçe defteri kaybolmasından dolayı daha önce deftere adları yazılan mülâzımlardan bunun birer delili istenmiş ve mülâzımlar da gerek hocalarından gerekse kadıasker huzurunda şahitliklerle aldıkları temessükleri bildirerek tekrar deftere yazılmışlardır.[38] Fakat nedendir bilinmez bu durumdan sonraki dönemlerde vazgeçilmiştir. XVIII. yüzyılda ruznâmçe defterlerinde tutulan mülâzımlarla ilgili verilere baktığımızda XVI. yüzyıla benzer olarak sadece temel özelliklerle sınırlı kalan kalıplaşmış bilgiler yer almaktadır.[39]

XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin sebep olduğu olumsuzluklardan en çok muzdarip olan zümrenin başında şüphesiz ilmiye sınıfı gelmekte idi. Feyzullah Efendi görevde bulunduğu sekiz yılda toplam 182 muidini mesleğe dâhil etmiştir. Bu rakam söz konusu dönemde alınan mülâzımların %53'ünü oluşturmaktadır. Bu ise şeyhülislâmın zamanla sisteme ne denli müdahale ettiğini göstermesi açısından mühimdir. Muhtemelen kendi ikbali için çevresinde kendisine sadık bir âlimler grubu oluşturma gayreti içerisindeydi. Feyzullah Efendi istediği muidleri sisteme dâhil ederken ilmiyeye girişte var olan kadim kuralları eğip bükmekten çekinmemiştir. Nitekim altı

---

[37] 1603-1619 tarihli mülâzemet ruznâmçesinde mülâzımların eşkâlinden bahsedilirken "et-tavîl, el-kasîr, el-mecrûh yedihi'l-yüsra" vs. ifadeler kullanılmıştır. Bk. Usluer, *1020 Tarihli 009 Numaralı Rumeli-Ruznâmçe 28 Numaralı Defteri Çevirisi*, s. 51.

[38] İcazetnâme-temessük almak mülâzemete kabul edilmenin en başta gelen şartlarıydı. Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İrfan Basımevi, İstanbul 1976, s. 35; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla Kadar)", *Belleten*, S. 232, C. 61, Ankara 1997, s. 660.

[39] Evsen, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, s. 59-74.

ayda bir mülâzım olarak verilmeleri kanun olan fetva eminlerini çoğu kez iki ayda deftere geçirmiştir.[40] XVIII. yüzyılda şeyhülislâmların kadrolaşmada ön plana çıktıkları ve gittikçe sahip oldukları ilmiyenin patronu unvanını sağlamlaştırdıkları iddia edilebilir. Aşağıdaki tablo kısmen bunu desteklemektedir.

[40] Kırmaci, *Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi*, s. 131-133.

Şeyhülislâm	Şeyhülislâmın Müstakillen Mülâzemet Kadrosundan Verdiği Muidler	Şeyhülislâmın Görev Süresi
Dürrizâde Mustafa Efendi	294	6 Yıl, 1 Ay
Mirzazâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi	160	3 Yıl, 5 Ay
Salih Efendizâde Mehmed Emin Efendi	80	1 Yıl, 4 Ay
İvazpaşazâde İbrahim Efendi	51	1 Yıl
Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi	48	1 Yıl, 4 Ay
Veliyüddin Efendi	24	3 Yıl
Damadzâde Feyzullah Efendi	20	2 Yıl
Mehmed Salih Efendi	16	1 Yıl, 5 Ay
Çelebizâde İsmail Âsım Efendi	8	7 Ay

Tablo 2: XVIII. yüzyılda Şeyhülislâmların Mülâzım Sayıları[41]

[41] Ferit Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2021, s. 73.

Tablodaki verilerden yola çıkarak şeyhülislâmların ilmiyede artan önemlerini mülâzemet sistemine ne kadar muidi dâhil ettikleri üzerinden okumak mümkündür. XVI. yüzyılda şeyhülislâmların bizzat sisteme eklediği mülâzımların oranı toplamın sayının içerisinde %4 civarındayken zamanla bu oranda bir artışı gözlemlenmektedir. Bu durum sistemi niteliksiz hale getirmeye sebep verdiği gibi sayısal anlamda bir tıkanıklığa sürüklemekteydi. Çünkü münhal kadrolar ile talipleri arasındaki denge gittikçe bozulmaktaydı.[42]

XVIII. yüzyılda ilmiye zümresine dâhil edilen mülâzım sayılarının kontrol altında tutulması için tıpkı önceki asırlarda olduğu gibi ara ara merkezden müdahaleler yapılmıştır. 1715 tarihinde iki ferman yayınlanmıştır. İlk fermanda bazı muidlerin usullere uyulmadan mülâzım yapıldıklarından dolayı ilmiyeye zarar verdiği üzerinde durulmuş ve çözüm olarak mülâzımların sayılarının azaltılması emredilmiştir. Ayrıca mülâzemete kabul edilip ruznamçeye geçirilenler hakkında daha teferruatlı malumatın verilmesi istenmiştir. Yanı sıra şeyhülislâmın mutlaka olurunun defterde belirtilmesi istenmiştir. Fermanda ayrıca mülâzım olarak deftere yazılacak muîd eğer ulemâzâdelerden ise sadece babasının kim olduğunun yazılması yeterli görülmüştür. Bu öteden beri ulemâ-zâdegân sınıfına ilmiyede verilen bir ayrıcalık olarak değerlendirilebilir.[43]

III. Ahmed devrinde ilmiye ile alakalı çıkarılan ikinci fermanda mevalinin sahip olduğu mülâzemet kadrolarının kısıtlanması gerekliliği ve buna dönük olarak atılacak adımlar üzerinde durulmuştur. Şeyhülislamların, meşihat makamına geçişleri vesilesiyle üç ve Sultan Bayezid Medresesi'ndeki vakfiye gereği müderris-

---

[42] Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, s. 37-89.

[43] "*Târik-i ulemâda ehil ve nâ-ehle bakılmayıb kesret-i mülâzemet verilmek ilm-i şerifin âdem-i rağbetine müstâhıkkînin mezelletine bâis olmağla fîmâbad bî-vech-i bahane ile mülâzemet verilmeyub*…" Bk. Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134/1703-1722)*, Yayına Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır ve Ahmet Zeki İzgöer, C. II, Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 901-903.

lik haklarından yılda dörtten fazla mülâzım vermemelerinin altı çizilmiştir.[44] Kadıaskerlerin ise tevcihlerinden iki muidini mülâzemete verebileceği bildirilmiştir. Bunların dışında müderrislerin mesleki yer değişimlerinde bir danişmendini mülâzım vermeleri fermanda yer almıştır. Edirne ile Bursa medreselerinde vazifeli müderrislerin mülâzım vermesinin engellenmesi yine fermanda yer alan maddeler arasındadır.[45] Ulemâzâdenin mülâzım verme kotalarının düşürülmeye çalışıldığı fikri de akla gelmektedir. Dolayısıyla amacın yalnızca mülazımların sayısını kontrol altında tutmak olmadığı, aynı zamanda büyük ulemanın da mülazım kotalarının düşürülmesi ile iltimasın belki bir nebze azaltılacağı gayesi güdülmüştür. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise ulaşılmak istenen nihai hedefin mülâzım sayılarının kontrol altında tutulmasının amaçlandığı söylenebilir.

I. Mahmud ve III. Selim'in saltanatına denk gelen yıllarda çıkan bazı fermanlarda ilmiye tarikinin selameti için uyarılar ve düzenlemelerin yapılmasına devam edilmiştir. 1750 tarihli hatt-ı hümayunda mülâzemet kurallarının ıslahı ve ehliyeti olmayanların mülâzemete girmelerine engel olunması gerektiği vurgulanmıştır.[46] Devlet, ilmiye sınıfına girenlerin hem sayısına önem vermiş hem de nitelikli olmalarına yönelik çaba sarf etmiştir. 1796 tarihli hatt-ı hümâyûnda "*târik-i tedris nizamına muvafık olarak mülâzim-i medrese-i ilmiyeyi imtihan eyleyiniz. Hatt-ı hümayunum olmadan hiçbir ferde hariçten ruûs ita olunmaya, rica ve şefaatle ruûs verilmeye*" ifadeleriyle imtihan ile mülâzımların belirlenmesi isten-

---

[44] Sultan Bayezid Medresesi'nin vakfiyesi gereği buranın baş müderrisi şeyhülislâm idi. Dolayısıyla şeyhülislâmlar burada muidlerini her altı ayda bir mülâzemete verebilme hakkına sahiplerdi. Muîdlerin yanı sıra şeyhülislâmın Sultan Bayezid Medresesi'nde eğitimin sürdürülmesi noktasında başka yardımcıları da vardı. Söz konusu kişiler kayıtlarda *muzâf-ı evvel, muzâf-ı sâni, musannif-i ders, ders-i tayin* ve *muîd-i ders* olarak geçmektedir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 51, 205; Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*, s. 70-71.

[45] *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134/1703-1722)*, s. 901-903.

[46] Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*, s. 41.

miştir.[47] Bahsi geçen uyarıların ardından imtihan ile mülâzım olanların sayısında kısa süreli bir artış olsa da bu durum izleyen yıllarda azalmıştır.[48]

III. Selim döneminde ilmiyede kanun-ı kadime uyulması ve hak etmeyenlerin mesleğe kabul edilmemesi için hatt-ı hümâyûnlar çıkmıştır. Padişah tarafından kadıaskerlere gönderilen bir hatt-ı hümâyûnda:

> "*Târik-i tedrisin nizâmına dâir bundan akdem sâdır olan hatt-ı hümâyûnun mefhumu kemakân düstûrü'l-amel tutulup bir vechile hilafına hareket olunmıya ve fimabad rikâb-ı hümayunuma telhîs olunup hatt-ı hümâyûnum sâdır olmaksızın hiçbir ferde ruûs itâ olunmıya ve imtihanda âla ders okuyanlara ruûs verilüp baki müstefîleri bakiyetü'l-imtihan tahrir olunalar ve dikkatle aralık aralık bakıyetü'l-imtihan olanlara ve kibar mevâlîzâdelerin… ve müstedilerine bi'l-istizâm hatt-ı hümâyûnumla ruûs verile ve bade'l-yevm rica ve şefaatle asla ruûs verilmeye ve tarik-i ilm-i şeriat, bu vechile gayet himayet ve nâ ehilden siyanet oluna*"

şeklindeki uyarılar merkezden ilmiye sınıfının bazı problemlerinin çözülmesi için gösterilen çabaları ortaya koyması adına önemlidir.[49]

Mülâzımların kabul edilmesiyle ilgili önceki devirlere kıyasla bu dönemde dikkate değer bir nokta sadrazamların da artık muidleri mülâzemete verebilmelerdir. Bu husus sadrazamların

---

[47] *BOA., HAT*., 174/7543, 29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796); Enver Ziya Karal, *Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları-Nizâm-ı Cedit 1789-1807*, Ankara 1988, s. 129.

[48] Arzu Güldöşüren, *19. YY'ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 71-72.

[49] Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedit (1789-1807)*, s. 129.

ilmiye bürokrasisine doğrudan bir müdahaleleri olarak değerlendirilebilir. 1757-1763 döneminde veziriazamlık makamında bulunan Mehmed Râgıp Paşa (Koca Ragıp Paşa), Selim'in (III.) doğumu vesilesiyle yirmi muidi mülâzım olarak vermiştir. Birkaç sene sonra şehzâde Mehmed'in 1767'de doğumundan Sadrâzam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya teşrifen mülâzım verme hakkı verilmiştir. Bu durum takip edebildiğimiz diğer şehzâde velâdetlerinde gerçekleşmeye devam etmiştir. Örneğin 1777'de şehzâde doğumu vesilesiyle sadrazam Derviş Mehmed Paşa'ya da aynı şekilde mülâzım verme hakkı tanınmıştır. Sadrazamların ilmiyedeki etkileri XVIII. yüzyıl ikinci yarısında artarak devam etmiştir. Bunun delili olabilecek veri ise gittikçe sadrazamlara tanınan mülâzım kontenjanının artması idi. Zira Derviş Mehmed Efendi'ye önceki meslektaşlarına göre daha fazla hak tanınmış ve 40 mülâzımın kaydında başat rol oynamıştır. Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa 1794'te sadaret makamına getirildiğinde teşrîflerinde dolayı veziriazamların 40 mülâzım verecekleri belirtilmiştir. Bu durum istisna oluşturmamış ve 1798 tarihinde Yusuf Ziya Paşa'nın sadrazamlığa teşrîfinde 40 mülâzımı sisteme dâhil ettiği kayıtlara yansımıştır.[50] XIX. yüzyıl mülâzım kayıtlarında yine sadrâzamların teşrifât yolu ile mülâzım verdiklerini kayıtlarda görmek mümkündür.[51]

3. Tanzimat'a Giden Süreçte Mülâzemet Sistemi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu ve Rumeli'deki medreselerde mülâzımların istihdamları klasik usuller ile yapılmaya devam edilmiştir.[52] Bu dönemde mülâzemet sisteminde yaşanan değişimlerin anlaşılabilmesi için 1808-1809'a ait bir Rumeli

---

[50] Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*, s. 41, 56-57; Evsen, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, s. 74.

[51] *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 356/179, s.

[52] Örneğin 1647'de faaliyette bulunan Muid Ahmed Efendi medresesindeki mülâzımların takibi neredeyse üç asır yapmak mümkündür. Bk. Orlin Sabev, "Some Ottoman Medreses at Istanbul in 1826 and Their Students", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (9-13 Eylül 2002)*, C. II, II. Kısım, TTK. Yay., Ankara 2005, s. 1175-1176.

kadıasker ruznâmçesi tahlil edildiğinde burada yaklaşık 350 mülâzımın kaydedildiği ve önceki yüzyıldaki kayıtlara benzer bir şekilde mülâzım alımları için belirli kontenjanlar kullanılmıştır. Defterde II. Mahmud'un saltanata geçişi vesilesiyle yüksek ilmiye ricalinin teşrifattan verdiği mülâzımlar kaydedilmiş, bunların yanı sıra müstakillen, tezkirecilik hizmeti ve ulemânın mesleki hareketi neticesinde iadeden yollarının aktif olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir.[53]

XVIII. yüzyıl ikinci yarısında sadrazamların mülâzım verme geleneğinin bu dönemde de sürdüğü tespit edilmektedir. II. Mahmud'un culûsu münasebetiyle sadrâzam Mustafa Paşa 25 muidi mülâzım vermiştir.[54] Sadrâzamın verdiği listede muidlerin kim oldukları belirtilmiş fakat bu kişiler ile sadrâzamın ne tür bağlantıları olduğuyla ilgili fikir yürütmek zordur.

III. Selim devrinde alınan önlemlerin bir etkisi olarak imtihan ile mülâzım alma usulüne XIX. yüzyıl ilk yarısında kısmen de olsa riayet edilmiştir. Zira padişahın tahta çıkması teşrifinden 90 mülâzım imtihan edildikten sonra deftere kaydedilmişlerdir.[55] Bu durumun Tanzimat devrine kadar daha doğrusu klasik mülâzemet sisteminin yürürlükte olduğu son ana kadar sürdürülüp sürdürülmediği ise belirsizdir. Bunun için ulemânın istihdâmlarının mühim bir kısmının tutulduğu *tarik defterleri*nin ayrıca ele alınması gerekmektedir.[56]

---

[53] *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 356/179,

[54] *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 356/179, s. 2

[55] *Mevâlî mezbûrdan lede'l-imtihân erbâb-ı istihkâktan oldukları nümâyân olmakla … Sultan Mahmud Hân eyyedallahu'l-melikü'l mennân hazretlerinin cülûsı hümâyûnları vuku'unda zümre-i müstahıkkîne teşrifât-ı seniyyelerinden tertîb-i mezkûr üzere bâ-işâret-i 'aliyye mülâzemete kabul buyruldukları…* Bk. *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 356/179, s. 3, 4-5.

[56] Tarik defterleri ulemânın görev silsilelerini ihtiva eden önemli kaynaklardır. Defterlerde şeyhülislamdan başlayarak kadıaskerlerin, mevleviyet kadılarının, müderrislerin ve selatin camii vaizlerinin tevcih bilgileri yer almaktadır. Konuyla ilgili ana kaynak olarak tarik defterlerinden faydalanan Güldöşüren'in doktora çalışması için bk. Arzu Güldöşüren, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı*

Mülâzım sayılarının kontrol altında tutulması için devlet her ne kadar çaba sarf etmişse de bunda yeterince başarılı olunamamıştır. Zira şeyhülislâmlar XIX. yüzyılda artan sayılarda mülâzım vermeye devam etmişler ve sisteme başka yollar ile giren diğer mülâzımlarla birlikte ilmiye mesleği istihdamında adeta bir tıkanma meydana gelmiştir.[57] Bunun bir etkisi olarak âlimlerin mesleki hareketlerinde *tafra, itibari yükselme, paye ile terfi* gibi uygulamalar XIX. yüzyıl ilk yarısında epey artmıştır. Tafra uygulaması müderrislerin terfi etmesi gereken bir mevkide münhal kadronun oluşmaması durumunda müderrislerin medrese derecelerinde uzun süre beklemelerini ortadan kaldırmak için başvurulan bir çaredir. Buna göre müderrisler bulundukları konumdan birkaç derece yukarıdaki medreselere terfi almışlardır. II. Mahmud döneminde 1214 müderristen 65'i yetmiş beş defa tafra yöntemiyle tevcih almıştır.[58]

Ulemânın hak ettiği mansıpta uygun bir boşluğun oluşmaması halinde bilfiil vazifeli olduğu yerde rütbesinin yükseltilmesine itibari yükselme ve paye alarak yükselme denilmiştir. Söz konusu tayin-terfi usulleri bu dönemde sıklıkla kullanılmıştır. Bu durumların oluşmasının temel sebebi mesleğe çok sayıda kişinin girmesine karşın mansıpların sınırlı sayılarda kalmasıydı. Bu hususa dikkat çeken Cevdet Paşa söz konusu usullerin ortaya çıkışı ve bu dönemde yoğunluk kazanmasının nedenini "müderrisin tekessür

---

Ulemâsı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 6, 20-24.

[57] Dürrizâde es-Seyyid Abdullah Efendi 40 mülâzımı meşihat makamına teşriften dolayı vermiştir. Bk. *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 356/179, s. 12-13.

[58] II. Mahmud'un saltanatına denk gelen dönemde bazı müderrisler tek bir tevcihte beş derece birden terfi etmişlerdir. *Tafra* ile tevcih alan müderrisler için bk. Güldöşüren, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, s. 187-211; Tafra uygulamasının bir sebebi olarak zâdegân kökenli ulemânın mansıpları işgal etmeleri de gösterilmiştir. Dönemin kayıtları incelendiğinde zâdegân âlimlerin çocuklarının istikbali için endişe taşıdıklarını görmek mümkündür. Örneğin 1225/1829 tarihinde es-Seyyid Mehmed Eşref Tokadî Mustafa Efendizâde'nin Anadolu kadıaskerliğine gönderdiği arzuhalinde, mülâzım olan oğlu es-Seyyid Mustafa İzzet'e Akçaşehir Bolu kazâsının maişet olarak verilmesini talep etmiştir. Bk. *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 499/64, s. 1.

etmekle" yani müderrislerin sayısının artmasına, dolayısıyla mülâzemet sisteminin bozulmasına bağlamaktadır. [59]

XIX. yüzyıl Osmanlı müesseselerinin köklü değişiminden ilmiye teşkilâtı da nasibini almıştır. Reformlarla birlikte birçok kurumda olduğu gibi ilmiye alanında köklü değişimler meydana gelmiştir. Mesleğe alınacaklara yönelik klasik mülâzemet sisteminin yerine yeni usul ve esaslar getirilmiş ve şeyhülislâmlık bünyesinde meclisler kurulmasıyla istihdam bürokrasisi yeniden şekillenmiştir.[60] Tanzimat sonrası dönemde klasik karakterlerinden arındırılan mülâzemet ile ilgili bazı arşiv kayıtlarında kısıtlı bilgilere ulaşmak mümkündür. 1863-1871 yılları arasında yüksek dereceli ulemânın istihdâm verilerinin bulunduğu tarik defterinde *mülâzemet-i teşrifât* başlığı altında bir listesi verilmiştir. Buna göre sadreyn (Rumeli-Anadolu kazaskerleri), Mekke-i mükerreme, Medine-i münevvere ve Kudüs-i şerif kadılarından ve son olarak Süleymaniye ve Sahn-ı Seman isimleri verilerek söz konusu mevkilerden kaç kişinin alındığı not edilmiştir. Bu durum mülâzemet usulünün farklı bir halde kısmen de olsa devam ettiğini düşündürmektedir. İlmiye teşkilâtında Tanzimat reformları sonrası mülâzemet sisteminin dönüşümü bu yazının sınırları dışında kaldığı için yapılacak başka araştırmalarda bu durumun incelenmesinde fayda vardır.[61]

Sonuç

Osmanlı Devleti ilmiye teşkilâtının dinamiklerini bir düzen içerisinde yürütebilmek için mülâzemet sistemine önem vermiştir. Mesleğin giriş kapısı olarak nitelendirilen bu sistemde bozulmaların meydana gelmesi, devletin diğer kısımlarına da sirayet edebilmekteydi. Bu öneme binaen XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına

---

[59] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 113-115; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 49.

[60] Meclis-i intihab-ı Hükkâm-ı Şer'iyye'nin kuruluşu ve gelişimi için bk. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 190-196.

[61] *BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d.*, 18/6, s. 3.

kadar devletin mülâzemet sistemini kontrolüne dair birçok müdahalesi tespit edilmiştir.

Mülâzemet sisteminin işleyişinde devleti en çok endişeye sevk eden iki mesele vardı. Birincisi mesleğe giren ulemâ adaylarının niteliği, ikincisi ise bu adayların sayılarının dengesiz bir şekilde artması idi. Her ne kadar sistem, özellikle XVI. yüzyılda atılan adımlarla klasik bir hüviyete bürünmüşse de, merkeze yapılan şikâyetlere bakıldığında söz konusu kaygılar yüzyıllar boyunca dalgalanmalar göstermiş ve hiçbir zaman dinmemiştir.

İlmiye zümresine nitelikli kişilerin girmesi için devletin en çok önem verdiği husus danişmendlerin derslerini eksiksiz vermeleri ve mülâzemete giriş imtihanlarının düzenli olarak yapılmasıydı. Bu hususta zaman zaman bir başarı sağlanmış fakat istenilen düzey bir türlü yakalanamamış, yakalanmışsa da sürdürülememiştir.

Devletin mülâzemet konusundaki ikinci endişesi, mülâzımların sayısının gittikçe artması ve buna karşın mansıpların sınırlı düzeyde kalmasıydı. Mülâzımların sayısının haddinden fazla artması adayların görev bekleme süresini uzatmakta ve bir istihdam problemine sebebiyet vermekteydi. Bu ise türlü sosyo-ekonomik sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Tedricen çıkarılan kanûnnâmelerde, kurallara aykırı girişlerin engellenmesine çaba sarf edilerek çözüm arayışına gidilmiştir. Buna rağmen özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren ilmiye tarikine giren mülâzımların sayısı önceki dönemlere kıyasla dikkat çekici düzeyde artmış dolayısıyla emir ve yasaklar uygulama noktasında zafiyete uğramıştır. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi çok fazla mülâzım verme hususunda tespit edilen sadece bir örnektir. Feyzullah Efendi'nin meşihat makamında bulunduğu sekiz senede verilen toplam mülâzımların içerisinde kendi muidlerinin oranı %53 gibi yüksek bir seviyedeydi. Bu durum devletin mülâzemet sistemini kontrol altında tutma çabalarını akamete uğratmaktaydı.

Osmanlı'da dirlik ve düzenin bozulmasında şer'-i şerife riayetsizlik ve kânunnâmelerin ihlâl edilmesi müverrihlerce sıklıkla dile getirilmiştir. Devlet siyasi alanda zayıf kaldığı dönemde mües-

seselerinin sağlıklı bir şekilde işleyişlerinde problemler yaşamıştır. Nitekim devletin güçsüz zamanlarında mülâzemet sisteminin aksaklıklarının giderilmesi amacıyla yapılan düzenlemelerin ömrü kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu sonucun meydana gelmesinde şüphesiz devlet ricali arasındaki çıkar ilişkilerinin rolü vardı. Zira XVIII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren sadrazamların artık mülâzemete doğrudan müdahalelerinin tespiti buna kanıt niteliğindedir.

Çalışmamızın kapsamı dışında kalan, 1863-1871 yılları arasında yüksek dereceli ulemânın istihdâm verilerinin bulunduğu bir tarik defterinde *mülâzemet-i teşrifât* başlığının yer alması dikkat çekmiştir. Tanzimat sonrası dönemde mülâzemet sisteminin yerini tam olarak nasıl bir yapıya bıraktığına yönelik yapılacak araştırmalar konunun bütünlüğüne katkı sağlayacaktır. Bunun için ulemânın istihdâmlarının mühim bir kısmının tutulduğu tarik defterleri ayrıca ele alınmasında fayda vardır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, ilmiyedeki aksaklıkların temel sebebi olarak işaret edilen mülâzemet siteminin işleyişine önem vermiş ve bu konuda yapılan düzenlemelerle sistemi son zamanlarına kadar ayakta tutmaya gayret etmiştir.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (*BOA., TS.MA.d.*,) Defter no: 5605-1.

BOA. TS.MA.e., Evrak no: 881-83.

İstanbul Müftülüğü Meşihât Defterleri (BOA. İSTM., MŞH., DFT1.d), Defter no: 18/6.

BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d., 356/179.

BOA., İSTM., MŞH., DFT1.d., 499/64.

BOA., (Hatt-ı Hümâyûn) HAT., 174/7543.

Meşihat Arşivi (MA.), Rumeli Kazaskerliği Ruznâmçeleri (RKR.), Genel No: 187, Özel No: 7.

MA., RKR., 190/13, s. 66-67.

Nuruosmanîye Kütüphanesi, Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçesi (NOK., RKR.), Defter no: 5193/6.

B. Araştırma Eserler

AHMED Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE Ahmed, *Osmanlı Bilginleri eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devlet-i Osmâniyye*, Çev. Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007.

AKDAŞ, Esra Keskinkılıç, *Gelibolulu Mustafa Âlî Teşrifatname*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

ALAN, Ercan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Mülâzemet Sistemi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. XLIX, İstanbul 2017, s. 89-124.

ALAN, Ercan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.

ARI, Ferit, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2021.

ARSLAN, Ali, "Osmanlılar'da Coğrafî Terim Olarak Acem Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV.–XVII. Yüzyıllar)", *OTAM* (*Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. VIII, Ankara 1999, s. 83-87.

ATÇIL, Abdurrahman ve Ercan Alan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulemâ Defterleri*, TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) Yay., Ankara 2018.

ATÇIL, Abdurrahman, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasisi ve Ulema", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 36, İstanbul 2017, s. 1-20.

BALTACI, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İrfan Basımevi, İstanbul 1976.

BEYAZIT, Yasemin, "İcazetnâme ve Mansıb Peşinde: "Huzurda İmtihan Olmak"", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, I. Kısım, Ankara 2024, s. yaz.

BEYAZIT, Yasemin, "Osmanlı İlmiyye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten*, S. 267, C. LXXIII, Ağustos 2009, s. 423-441.

BEYAZIT, Yasemin, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumunda İstihdam Sorunu", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, 2010, s. 47-74.

BEYAZIT, Yasemin, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten*, S. 283, C. LXXVIII, Aralık 2014, s. 955-992.

BEYAZIT, Yasemin, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK. Yay., Ankara 2014.

BEYAZIT, Yasemin, *Kadıasker Mülâzım Ruznamçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri*, TTK. Yay., Ankara 2020.

CAYMAZ, Ebru, *İlmiye Teşkilatında Ayrıcalıklı Bir Kurum Olarak Payeli Tayinlerin Sürdürülmesine Yönelik Tarihsel Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

CENGİZ, Cihan, *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiyye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019.

ERÜNSAL, İsmail, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

EVSEN, Esra, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülazemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman, haz. Abdülkadir Özcan, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2013.

Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Meva'ıdü'n-Nefais Fi Kavâ'idi'l-Mecâlis, Yay. Haz. Prof. Dr. Mehmet Şeker, TTK. Yay., Ankara 1997.

GÜLDÖŞÜREN, Arzu, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

GÜLDÖŞÜREN, Arzu, *19. YY.'ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricâli*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

GÜNDOĞDU, İsmail, *The Ottoman Ulemâ Group And State of Practicing "Kazâ" Authority During The 18th Century*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ (Ortadoğu Teknik Üniversitesi) Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

İNALCIK, Halil, "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı ve Selim Aslantaş, Ankara 2007.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C. 61, S. 232, Ankara 1997, s. 597-700.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Nr. 10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Basımevi, İstanbul 1983, s. 221-231.

İPŞİRLİ, Mehmet, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2021.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Mülâzemet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 31, Ankara 2020, s. 536-537.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları-Nizâm-ı Cedit 1789-1807*, TTK. Yay., Ankara 1988.

KILIÇ, Cihan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket (Anadolu Kadıaskerliği Örneği)*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

KIRMACİ, Yunus, *Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2020.

Koçi Bey Risalesi, Yayına Haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2011.

KURU, Levent, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

PAZARBAŞI, Erdoğan, "Mehmed Vanî Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 28, Ankara 2003, s. 458-459.

RÂŞİD Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134/1703-1722)*, Yayına Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır ve Ahmet Zeki İzgöer, C. II, Klasik Yay., İstanbul 2013.

SABEV, Orlin, "Some Ottoman Medreses at Istanbul in 1826 and Their Students", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (9-13 Eylül 2002)*, C. II, II. Kısım, TTK. Yay., Ankara 2005, s. yaz

SAMİ, Şemsettin, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317.

TAYŞİ, Mehmet Serhan, "Seyyid Feyzullah Efendi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 12, İstanbul 1995, s. 527-528.

USLUER, Sümeyyenur Köçek, *1020 Tarihli 009 Numaralı Rumeli-Ruznâmçe 28 Numaralı Defteri Çevirisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK. Basımevi, Ankara 1988.

YILMAZ, Harun, "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Zengin, Kübra Cevherli ve Yunus Kaymaz, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019.

YURDAKUL, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017.